

Morális dilemmák az irodalomban

Ahogy a megoldhatatlan morális problémákat bemutató irodalmi művek száma végtelen, úgy az etikai és erkölcsi kérdéseket tárgyaló filozófiai írásokban is sűrűn találkozunk irodalomból vett példákkal, melyek tágabb pszichológiai, politikai vagy kulturális összefüggésbe helyeznek egy-egy felvetett problémát. A morális dilemmák tárgyalása, definiálása és módszertani következményei minden kapcsolódó tudományterület, többek közt az irodalomtudomány, a kommunikációelmélet és a pszichológia területén is fontos vitákat generálnak. Ennek egyik aktuális vetülete a művészetek, és azon belül az irodalom erkölcsi, pedagógiai haszna. Kognitív poétikai szempontból a morális dilemmák vizsgálata többek közt az olvasói igazságérzet működésére, az érdeklődő megfigyelésre mint olvasói magatartásra, a morális ítélet és a morális döntés közti viszonyra világítanak rá.

A témát tárgyaló szakirodalom áttekintését a morális dilemmák erkölcsfilozófiai, irodalomtudományi és pszichológiai meghatározásával kezdem. Ezt követően a filozófiai tanulmányokban leggyakrabban előhozott irodalmi példáról lesz szó. Végül a morális dilemmákat kognitív poétikai megközelítésben tárgyaló szakirodalmat tekintem át. Látni fogjuk, hogy a morális dilemmák az irodalmi művekben sokkal összetettebb formában jelentkeznek, mint a pszichológiában vagy a morálfilozófiában használt fiktív dilemmatikus helyzetek. A szakirodalomban hivatkozott példák döntő többsége a magasirodalomhoz sorolható művekből származik, a populáris művekre vonatkozóan elvétve találunk példát morális értékek elemzésére.

Az általános szóhasználatban az egyén szempontjából nehezen megoldható erkölcsi vagy etikai kényszerhelyzeteket nevezünk dilemmának. Azok többsége, akik számára az erkölcsi elvek szerepet játszanak a gyakorlati gondolkodásban, szembesült már dilemmákkal, kilátástalannak tűnő helyzettel. A morális dilemma erkölcsfilozófiai meghatározása azonban jóval szűkebb a hétköznapi nyelvhasználathoz képest. Ha egy cselekvő személy úgy véli, hogy erkölcsi okai vannak két cselekvés mindegyikét megtenni, azonban nem le-

hetséges mindkét cselekvést végrehajtani, akkor a cselekvő morális kudarcra van ítélve; bármit is tesz, rosszul dönt és rosszul cselekszik, illetve nem tesz meg valamit, amit meg kellene tennie.¹ Ha egy cselekvési helyzetben két erkölcsi norma, például a segítségnyújtás parancsa és a hazugság tilalma ütközik, és ezeknek nem lehet egyszerre eleget tenni, akkor erkölcsi konfliktus jön létre. A morális dilemmára jellemző, hogy az erkölcsileg parancsolt cselekvési irányok teljesen egyenrangúak és egyformán fontosak, így a cselekvési alternatívák mellett szóló érvek leggondosabb mérlegelése sem vezethet etikailag helyes döntéshez. Az erkölcsi dilemmákról szóló szakirodalomban gyakran tesznek különbséget a dilemmák különböző típusai között. Különösen súlyos és sorsdöntő helyzetekben tragikus konfliktusról beszélünk.² A filozófiai és pszichológiai szakirodalom általában világirodalmi példákkal vagy kitalált helyzetek leírásával teszi szemléletessé a morális konfliktushelyzeteket. Az erkölcsfilozófiai szakirodalomban Platón és Sartre példáival találkozunk leggyakrabban, és bár az alkalmazott etika olyan területei, mint az orvosbiológia, üzleti etika, jogi etika is bővelkednek dilemmatikus esetekben, úgy tűnik, hogy leginkább a világirodalmi példák bírnak megvilágító erővel a tudományos érvelésben.

Euripidész *Iphigeneia Auliszban* című drámája talán a legismertebb morális dilemma a világirodalomban: Agamemnón, mükénéi király hadseregével Trója ellen indul, de az auliszi kikötőben flottáját Artemisz szélcsennel bünteti, amiért a fővezér korábban egy Artemisznek szentelt ligetben levadászott egy anyaszarvast. Az átkot csak az töri meg, ha Agamemnón feláldozza leányát, Iphigeneiát. A történetet Aiszkhülosz darabjából is ismerjük, azzal az alapvető különbséggel, hogy ebben a változatban Agamemnón önhibáján kívül kerül dilemmatikus helyzetbe. Aiszkhülosz változata azért mutat be valódi morális dilemmát, mert a megoldhatatlan helyzet kialakulásában szerepet játszik a szerencse is,³ ami szembe megy az elvárásainkkal, hiszen szeretjük azt hinni, hogy csak a tudatosan választott cselekedetek járnak erkölcsi fele-

¹ Terrance McCONNELL, „Moral Dilemmas”, in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. ZALTA, hozzáférés: 2021.10.16, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/moral-dilemmas/>.

² Dagmar FENNER, „Kunst und Moral”, *Zeitschrift für philosophische Forschung* 67, no. 1 (2013): 35–60, 43.

³ Christopher COWLEY, „Moral Dilemmas in Greek Tragedies: A Discussion of Aeschylus's *Agamemnon* and Sophokles's *Antigone*”, *Etica E Politica* 3, no. 1 (2001), http://www2.units.it/etica/2001_1/.

lősséggel, és a szerencse nem játszik szerepet a morális kérdésekben.⁴ A körülmények azonban gyakran a legrosszabb helyzeteket szülik. A világ igazságatlanságára Aiszkhülosz darabjában nincs semmiféle megoldás.⁵

William Styron *Sophie választ* című regényének⁶ főhőse sem saját hibájából kerül megoldhatatlannak látszó helyzetbe. Sophie-t két gyerekével Auschwitzba deportálják, de mivel lengyel katolikusnak vallja magát, a haláltábor orvosa felszólítja, hogy válasszon, melyik gyereket tartja meg. Sophie-nak nincs ideje megfontolni a választ, és a kislányát löki el magától. Az olvasó, legyen az laikus vagy morálfilozófus, találhat ugyan megoldást Sophie dilemmájára (például, ha mindkét gyerekével együtt a gázkamrát választja), de a regényben bemutatott dilemma megdöbbentő ereje éppen abban rejlik, hogy a mű nem nyújt megoldást a tragikus helyzetre.

A kortárs etikai vizsgálódásban az irodalmi példák különböző súllyal jelennek meg. Előfordul, hogy csak közismert hivatkozásként, dilemmatikus helyzetek kiragadott példáiként szerepelnek szépirodalmi hivatkozások, mint Patricia Greenspan *Moral Dilemmas and Guilt* című tanulmányában Sophie története.⁷ Martha Nussbaum ezzel szemben Agamemnon dilemmáját a drámai helyzet teljes szövevényességében vizsgálja *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy* című könyvében.⁸ Nora Hämäläinen a dilemmahelyzeteket illusztráló irodalmi példák háromféle filozófiai eljárását különbözteti meg: Greenspan módszere a „vékony” vagy sekélyes használat, mely az erkölcsfilozófiai gondolkodással kapcsolatos aggályokat jelez, Nussbaum módszere már egy mélyebbre ható alkalmazás, míg a harmadik típusú tárgyalásmód a nyílt-végű, az irodalmi mű apropóján keletkező filozófiai esszét jelenti, amely inkább kibővítő, mint magyarázó jellegű és egy erkölcsfilozófiai módszertani változást jelez.⁹ A szerző meglátása szerint a fi-

⁴ Bernard WILLIAMS, „Moral luck”, in Bernard WILLIAMS, *Philosophical Papers 1973–1980*, 20–40 (Cambridge University Press, 1981), 25.

⁵ Reiner SCHÜRMAN, „The Conditions of Evil”, in *Deconstruction and the Possibility of Justice*, eds. Drucilla CORNELL, Michel ROSENFELD and David GRAY CARLSON, 387–404 (London: Routledge, 1992), 389.

⁶ William STYRON, *Sophie választ*, ford. BARTOS Tibor (Budapest: Park Kiadó, 2020).

⁷ Patricia GREENSPAN, „Moral Dilemmas and Guilt”, *Philosophical Studies* 43, no. 1 (1983): 117–25.

⁸ Martha NUSSBAUM, *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).

⁹ Nora HÄMÄLÄINEN, „Sophie, Antigone, Elizabeth: Rethinking Ethics by Reading Literature”, in *Fictional Characters, Real Problems: The Search for Ethical Content in Literature*, ed. Garry L. HAGBERG, 15–30 (Oxford: Oxford University Press, 2016), doi:10.1093/acprof:oso/9780198715719.003.0002.

lozófus irodalomolvasó több erkölcsi és morálfilozófiai intelligenciát képes mozgósítani, amikor közvetlenül, „hétköznapi” vagy „egyszerű” olvasóként, nem pedig filozófiai értelmezőként fordul az irodalmi szöveghez. Az irodalom és általánosabb értelemben a művészet segítségével így megismerhetjük gondolkodásunk sokféleségét. A Hämäläinen által az erkölcsfilozófusok számára javasolt olvasási stratégiát értelmezhetjük egy kognitív pszichológiai aspektusokat is számba vevő módszertani elmozdulásnak.

A kiemelt irodalmi példák mellett morális dilemmákról szóló áttekintő tanulmány vagy monográfia az elmúlt évtizedekben nemigen készült. A két utolsó átfogó vállalkozás közül a korábbi az 1964-ben megjelent *Great Moral Dilemmas in Literature, Past and Present*.¹⁰ Az elemzések két nagyobb fejezetre bomlanak: az első a modern klasszikus irodalomból többek közt George Bernard Shaw *Barbara őrnagy* című drámáját, Thomas Mann *Halál Velencében* című regényét (1912), Henrik Ibsen 1884-ben íródott *Vadkacsáját*, Hermann Melville *Billy Budd* című befejezetlenül maradt regényét (1891) mutatja be, a második a klasszikus irodalmi példák közül a Faust-legendát, Shakespeare *Hamletjét*, Euripidész *Bacchánsnők* és Szophoklész *Antigoné* című darabját, valamint a bibliai Jób történetét és Platón *Kritón* című dialógusát elemzi. A kötetben szereplő tanulmányok többnyire a jog és a személyes meggyőződés közti feszültségre, a dilemmatikus helyzetek politikumára helyezik a hangsúlyt.

A másik tanulmánykötet (Martin Halliwell: *Transatlantic Modernism: Moral Dilemmas in Modern Fiction*)¹¹ nem a szűk értelemben vett morális dilemmák jelenségét vizsgálja az európai és amerikai irodalomban, hanem általában a modern irodalom morális kríziseit, elsősorban a művészet és a társadalom viszonyát, az egyén és a közösség elvárásainak ütközését. Az olvasás etikai mozzanatának tanulmányozásához az 1980-as évek angol moralizáló kritikai irányzata ellen Zygmunt Bauman¹² univerzális irodalmi értékszemplétét, valamint Hannah Arendt¹³ szabadság- és virtuóztás-fogalmát eleveníti fel. A kötet szerkesztője hivatkozik továbbá az erkölcs és az olvasás kérdéseivel foglalkozó egyik legfontosabb könyvre, J. Hillis Miller *The Ethics of Reading*

¹⁰ R. M. MACIVER, ed., *Great Moral Dilemmas in Literature, Past and Present* (New York: Cooper Square Publishers, 1964).

¹¹ Martin HALLIWELL, *Transatlantic Modernism: Moral Dilemmas in Modern Fiction* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006).

¹² Zygmunt BAUMAN, *Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality* (Oxford: Blackwell, 1995).

¹³ Hannah ARENDT, „What Is Freedom?”, in Hannah ARENDT, *Between Past and Future*, 143–171 (New York: Penguin, 1961).

című esszégyűjteményére is.¹⁴ Bevezetőjében Miller azt állítja, hogy az olvasás aktusában van egy „szükséges etikai mozzanat”, amelyet egyes írástípusok jobban hangsúlyoznak, mint mások. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy az olvasás mindig komoly kognitív tevékenység; lehetséges érzelmileg vagy játékosan reagálni egy szövegre anélkül, hogy lemondanánk az erkölcsi kérdésekről. J. Hillis Miller meglátását azért fontos kiemelni, mert az olvasás mint tevékenység egészen az utóbbi évekig elvont, homogén folyamatként jelenik meg a szakirodalomban, holott tudjuk, hogy nem egyformán olvasunk, stratégiáink, érdeklődésünk, beleélési készségünk műfajonként és helyzetekenként is változhat, nem is beszélve a személyes faktorokról.

Visszatérve a morálfilozófia által használt dilemmapéldákra, említést kell tennünk a kitalált, tényleges dilemmahelyzetekről is. A pszichológia és a filozófia egyik legismertebb konstruált példája a *villamosdilemma* és annak különböző variációi, amelyeket tesztek és gondolatkísérletek formájában a pszichológia is alkalmaz. Az alapkérdés arra vonatkozik, hogy megölnénk-e egy embert, ha ezzel öt másik ember életét megmenthetnénk. Az eredeti példa szerint egy elképzelt szituációban egy villamosvágány mellett állunk, amelyen egy elszabadult villamos száguld öt gyanútlan munkás felé. Nem hallják, hogy közeledik a jármű, és még ha észrevennék, sem tudnának időben félreállni. Látjuk azonban, hogy egy váltókarral megváltoztathatjuk a villamos irányát, amely egy másik vágányon tovább haladva egy magányos, hasonlóan mit sem sejtő munkást ütne el. Szabó Judit *Morális ítéletek fikcionális kontextusban* című tanulmánya összefoglalja a morálpeszichológiai vizsgálatok tapasztalatát és az irodalmi dilemmák olvasóra kifejtett hatása kapcsán is lényeges meglátást: a villamosdilemma-tesztek cselekvési helyzetben modellezett változatai rávilágítanak, hogy az intuitív morális ítélet és a kontrollált morális cselekvés többnyire eltér egymástól.¹⁵ Látni fogjuk, hogy ez a képlékenység jellemzi az irodalmi művekben megjelenő dilemmatikus helyzetek befogadását is.

A villamosdilemma-tesztekkel kapcsolatban érdemes kitérni egy rendhagyó koncepciójú művészeti vállalkozásra. Míg ugyanis általában a szépirodalmi helyzetek válnak egyszerűsített formában a morálfilozófiai írások példatárának részévé, addig egy ellenkező irányú kísérletre is tudunk példát hozni a kortárs irodalomból: Ferdinand von Schirach drámájának, a *Terrornak*¹⁶ a

¹⁴ J. HILLIS MILLER, *The Ethics of Reading: Kant, de Man, Eliot, Trollope, James, and Benjamin* (New York: Columbia University Press, 1987).

¹⁵ SZABÓ Judit, „Morális ítéletek fikcionális kontextusban”, in *Elbeszélés és morális ítélet*, szerk. HORVÁTH Márta és SZABÓ Judit, 46–65 (Budapest: Ráció Kiadó, 2021), 52.

¹⁶ Ferdinand von SCHIRACH, *Terror: Ein Theaterstück und eine Rede* (München: btb, 2016).

koncepciójában a villamosdilemma-tesztek elvét látjuk viszont. A darab cselekménye egy bírósági tárgyalás, amelynek vádlottja Lars Koch vadászpilóta. A vád ellene, hogy lelőtte a Lufthansa Berlin és München között közlekedő utasszállítóját százhatvannégy utassal a fedélzetén. Bevallása szerint ezzel akarta megakadályozni, hogy az utasszállítót eltérítő terrorista egy teltházas stadionba kormányozza a repülőt, ezzel akár hetvenezer ember halálát okozva. A villamosdilemma-teszt mintájára Lars Koch vadászpilotának is döntenie kellett, hogy lelője-e a repülőgépet a fedélzetén százhatvannégy emberrel, hogy megmentse a stadionbeli hetvenezret. Döntéséről néhány héttel később a bíróságon ad számot, az ítélethozatalt ugyanakkor a bíróság a darab nézőire bízta. Minden este szavaz a közönség Lars Koch felmentését vagy elítélését illetően. A terror.theater weboldalon megtekinthető, hogy a világ melyik színházában hogyan döntött a közönség. Ferdinand von Schirach projektje a valóság és a színházi fikció határát feszegeti, és arra is bizonyítékul szolgál, hogy befogadóként könnyen rácsatlakozunk az irodalmi művekben, jelen esetben a színpadon megjelenített karakterek nézőpontjára és hajlamosak vagyunk morális ítéleteink folyamatos átértékelésére.¹⁷

A modern erkölcsfilozófia érvelése szerint mind a világirodalmi példák, mind a filozófusok által konstruált helyzetek pusztán látszatnak tekintendők, mivel a részletes elemzés során kiderül, hogy bennük a morális dilemmát kialakító egy vagy több, egymással konfliktusban álló erkölcsi kíváncsi egyike nem valódi vagy nem követel ténylegesen összeegyeztethetetlen cselekedetet. A morális dilemma így olyan filozófiai metakategória, amely nem valós viszonyokat ábrázol.¹⁸ Az 1980-as években azonban számos morálfilozófus megkérdőjelezte ezt az állítást, és emellett érvelt, hogy léteznek valódi morális dilemmák. A deontológiai és az utilitarista filozófia határainak bemutatására és a morálfilozófia továbbgondolásáról szóló vita összefoglalására 1987-ben Christopher W. Gowans által szerkesztett *Moral Dilemmas* című tanulmánykötet vállalkozott.¹⁹

Ezzel a morálfilozófiai vitával egy időben az irodalomtudományban is lezajlott egy etikai fordulat, amely – ellentétben a 19. század autonóm művészet-szemléletével – az esztétika és az etika közti kapcsolatot az irodalomtudomá-

¹⁷ James PHELAN, „Narrative Judgements and the Rhetorical Theory of Narrative: Ian McEwan’s *Atonement*”, in *A Companion to Narrative Theory*, eds. James PHELAN and Peter J. RABINOWITZ, 322–336 (Wiley: Hoboken, 2005), 325.

¹⁸ Dieter BIRNBACHER et al., „Anwendungsübergreifende Gesichtspunkte”, in *Handbuch Angewandte Ethik*, Hg. Ralf STOECKER, Christian NEUHÄUSER und Marie-Luise RATERS, 87–152 (Berlin: Heidelberg Springer-Verlag, 2011), 99–100.

¹⁹ Christopher W. Gowans, *Moral Dilemmas* (New York: Oxford University Press, 1987).

nyos kutatás homlokterébe állította.²⁰ Az 1980-as évektől kezdve olyan szerzők foglalkoztak a művészet és erkölcs viszonyával, az irodalom és a morál módszertani összefüggéseivel, mint Martha Nussbaum, Richard Rorty, Berys Gaut, Noël Carroll. A mintegy húsz évvel később jelentőssé váló kognitív vizsgálódás szempontjából elsősorban Nussbaum meglátásai hatottak inspirálóan, aki *Poetic Justice: The Literary Imagination and Public Life* című művében arra hívta fel a jog- és politikatudományos figyelmet, hogy etikai álláspontunk kialakításában döntő szerepe van annak, hogy képesek legyünk képzeletben belépni más emberek életébe.²¹ Adam Smith *The Theory of Moral Sentiments* című, 1759-ben megjelent művére hivatkozva ezt a képességet az irodalmi képzelettel hozza összefüggésbe.²² A jogalkotásban és a joggyakorlásban, a politikai döntéshozatalban Nussbaum szerint az irodalmi műfajok közül – szerkezetének néhány általános jellemzője miatt – elsősorban a regény tud támogatást nyújtani. Nussbaum ugyanakkor hangsúlyozza, hogy nem létezik „maga a műfaj”, csak bizonyos regények vannak, amelyek képesek egy-egy emberi helyzetet a maga teljességében, általánosságában és ellentmondásosságában ábrázolni.

A feloldhatatlan dilemmahelyzetek azonban meglehetősen ritkák, így Martha Nussbaum másik idevágó tanulmánya, a már említett *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy* nyomán inkább gyakorlati konfliktusokról (*practical conflict*) érdemes beszélni.²³ Nussbaum szerint a görög tragédiák nagy érdeme abban rejlik, hogy azt ábrázolják, hogyan kerülnek az emberek önhibájukon kívül tragikus konfliktushelyzetekbe. Szerinte nem kifejezetten a döntés nehézségén van a hangsúly, mert ilyen konfliktusok akkor is jelen lehetnek, ha maga a döntés teljesen nyilvánvaló.²⁴ Nussbaum az ilyen konfliktusok kezelésének helyes módját abban látja, hogy felismerjük tragikumukat és feloldhatatlanságukat, és érzelmileg elszenvedjük őket. Szerinte a gyakorlati tudás nem szerezhető meg pusztán intellektuális úton, hanem érzésekre van szükség, különösen olyan szenvedési folyamatokra, mint amilyenek a tragédia hősök életében lezajlanak.²⁵ Annak ellenére,

²⁰ Jutta ZIMMERMANN, „Einleitung”, in *Ethik und Moral als Problem der Literatur und Literaturwissenschaft*, Hg. Jutta ZIMMERMANN und Britta SALHEISSER, 9–24 (Berlin: Duncker & Humblot, 2006).

²¹ Martha C. NUSSBAUM, *Költői igazságszolgáltatás*, ford. PÁPAY György (Budapest: Magyar Művészeti Akadémia, 2021).

²² NUSSBAUM, *The Fragility of Goodness...*, 16.

²³ Uo., 25.

²⁴ Uo., 27.

²⁵ Uo., 45.

hogy Nussbaum állításainak érvényességét többen vonták már kétségbe,²⁶ tanulmányainak tudományos értelemben vett haszna mégis vitathatatlan, hiszen a filozófiai, művészetelméleti tapasztalatok folyamatos újragondolására sarkallja a kutatókat. Mivel Nussbaum a befogadói tapasztalatra, az érzelmek szerepére építi érvelését, tanulmányait a pszichológia, illetve a kognitív tudomány eredményeit felhasználó befogadásközpontú irodalomtudományi elméletek hivatkozási alapnak tekintik.

A 2000-es években lezajló kognitív fordulat a morál eredetével, így a morális dilemmák vizsgálatával kapcsolatban is új szempontokat hozott.²⁷ A kognitív és evolúciós pszichológia elképzelései szerint a morál „nem tekinthető kizárólagosan társadalmi szabályok absztrakt együttesének, sokkal inkább a kognitív és érzelmi készségekkel együtt fejlődő differenciálási, értékelési és cselekvési képességnek, amely az intenciók és cselekvések megfelelő/elfogadható/helyes voltára irányul, és szabályozza a csoporton belüli összetett kapcsolatrendszeret.”²⁸ Az erkölcsi ítéletalkotás legújabb kutatásai a kognitív idegtudomány számára hasznos útmutatást nyújtanak. A problémák feloldhatatlanságának hátterében az áll, hogy az egymással versengő pszichológiai mechanizmusok különböző válaszokat adnak ugyanarra a problémára, így a filozófiai viták rámutatnak a szétválasztható pszichológiai mechanizmusok közti természetes törésvonalakra. A morális dilemmákkal, irodalomtudományos megnevezése szerint tragikus apóriákkal való találkozás során lezajló folyamatokról Szabó Judit *Morális ítéletek fikcionális kontextusban* című, már idézett tanulmányában olvashatunk.²⁹ A szerző először a morális ítékezés és morális döntéshozatal különbségét mutatja be neurobiológiai és pszichológiai vizsgálatokban, majd emellett érvel, hogy „a morális dilemmákkal ellentétben a tragikus apóriát megjelenítő irodalmi vagy akár populáris fikciók nemcsak az intuitív ítéleteket, hanem a morális kogníció magas szintű, különböző számításokon alapuló formáját is sikeresen működtetik.”³⁰ James Phelan retorikai kutatásaira hivatkozva a szerző azt is leszögezi, hogy az olvasóban kialakuló morális ítéletet az is befolyásolja, hogy milyen nézőpontból ismeri meg a történetet.³¹ Natalie Schwering

²⁶ Lásd FENNER, *Kunst und Moral*, 48.

²⁷ A morális fordulatról és az angolszász etikai kritikáról lásd Farmasi Lilla jelen számban olvasható *Empátia és morális ítélet a narratív befogadásban* című szemléjét.

²⁸ HORVÁTH Márta és SZABÓ Judit, „Elbeszélés és morális ítélet: Bevezető”, in HORVÁTH és SZABÓ, *Elbeszélés és morális ítélet*, 7–28.

²⁹ SZABÓ, „Morális ítéletek...”.

³⁰ Uo., 55.

³¹ PHELAN, „Narrative judgements...”, 324.

ezt a jelenséget vizsgálja Ian McEwan regényeiben, ahol ez egyes szám első személyű elbeszélésmód pozitív morális érzelmeket kelt az olvasóban az amúgy elítélendő személlyel szemben is.³² Ez a narratív részrehablálás a kiindulási pontja Simon Gábor kutatásának, amely „*Én, a gonosz*” című tanulmányában a narratív közvetlenség és morális megítélés közti összefüggést mutatja be empirikus alapon, evolúciós szemléletű kognitív poétikai megközelítésben.³³

A továbbiakban érdemes azt is megvizsgálni, hogy milyen szerepet játszik a magas irodalom és a populáris irodalom közti különbség a morális dilemmák ábrázolásában. A lényegi különbség a populáris műfajok és a magasirodalom között, hogy míg az előbbi könnyen átlátható jó–rossz ellentétre építi a szereplői konstellációt, addig a magasirodalom olyan dilemmatikus helyzeteket mutat be, amelyekben nem megkérdőjelezhetetlen az értékrend. Benyovszky Krisztián *Megközelítési szempontok a populáris irodalom és a kultúra tanulmányozásához* című tankönyvében a tömegirodalom műfajainak sokszínűségét, vizsgálatuk hasznát mutatja be azzal a szándékkal, hogy a jó–rossz irodalmi dichotómiát felszámolja.³⁴ A népszerű irodalmi művek tanítása Benyovszky szerint olyan olvasási stratégiák begyakorlására teremt lehetőséget, amelyek révén a diákok azt a kognitív képességüket fejlesztik, amellyel bele tudnak helyezkedni más emberek világába.³⁵ A populáris műfajokról egyfelől ugyan elmondható, hogy jellemzően kiszolgálják az olvasói igényeket, másfelől éppen emiatt jelenthetnek fontos lépcsőfokot a tapasztalt olvasóvá válás folyamatában, így az irodalomoktatásban.³⁶ Benyovszky oktatásmódszertani megközelítése a populáris irodalmi műfajok, elsősorban a sci-fi, a fantasy és a krimi jellegzetességeire irányul, tárgyalásuk során a szövegek morális potenciálját nem részletezi. Egy detektívtörténetből vett példa alapján a morális ítélelhozatal evolúciós előfeltételeit Horváth Márta *Morális ítélet és detektívtör-*

³² Natalie SCHWERING, *Reading as Interaction: Moral Judgment and the Works of Ian McEwan* (Mainz: Independently Published, 2018).

³³ SIMON Gábor, „»Én, a gonosz«: Az együttműködő kommunikáció hatása a morális ítéletre”, in HORVÁTH és SZABÓ, *Elbeszélés és morális ítélet*, 66–97.

³⁴ BENYOVSZKY Krisztián, *Megközelítési szempontok a populáris irodalom és a kultúra tanulmányozásához* (Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-Európai Tanulmányok Kara, 2019).

³⁵ Uo., 155.

³⁶ KESERŰ József, „Hogyan olvassunk rémtörténeteket? Közelítések Edgar Allan Poe *Az áruló szív* című elbeszéléséhez”, in ERDÉLYI Margit, *Az irodalomoktatás új kibívásai*, 102–122 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2014), 103.

ténet című tanulmányában vizsgálja.³⁷ A *Gyilkosság az Orient Expresszent* záró morális dilemma kialakulása két jogi keret, a társadalmi és a szűk közösségi elvárások ütközése révén jön létre. A tanulmány rávilágít arra, hogy az olvasás során az érzelmi válaszadás jellemzőbb reakció, szemben a valós környezetben hozott morális döntésekkel, amelyek során objektíven igyekszünk mérlegelni a dilemmatikus helyzeteket.

Az angolszász szakirodalomban egyetlen olyan átfogó mű található, amely a sikerkönyvek vizsgálatára is vállalkozik. 2010-ben *Damned If You Do: Dilemmas of Action in Literature and Popular Culture* címmel jelent meg tanulmánykötet,³⁸ amely a maga nemében egyedülálló vállalkozás, hiszen túlnyomórészt nem szépirodalmi művek, hanem a népszerű műfajokhoz tartozó alkotások elemzése révén közelíti a művészet és az etika, valamint a morális döntések kérdését. Többek közt olvashatunk Stephen King regényeinek politikai és filozófiai értelmezési háttéréről, Aiszkhülosz *Oltalomkeresők* és J. R. R. Tolkien *A gyűrűk ura* összehasonlításáról a vezetési dilemmák kapcsán, a rabszolgaság intézményéről a *Tamás bátya kunyhójában* és a *Harry Potterben*, továbbá két ismert tévéfilmsozort, a *Deadwood* és a *24*, valamint a *Szimpla ügy* című 1998-as thriller is terítékre kerül. A tanulmánykötet kiindulópontja összhangban áll az ezredforduló utáni filozófiai és esztétikai kutatások fő csapásával, amennyiben azt állítja, hogy a művészeti alkotások egyedi fórumot biztosítanak ahhoz, hogy a politikai és egyéni etikai helyzeteket is feltárják. Ráadásul „az elbeszélő művészet lehetővé teszi számunkra, hogy az erkölcsi konfliktusok eseteit olyan konkrétsággal és élénkséggel vizsgáljuk, amely az absztrakt filozófiai elemzésből nehezen derül ki.”³⁹ Bár hiánypótló vállalkozás a szerkesztők részéről, hogy a morálfilozófiai vitába a népszerű műfajok alkotásait is bevonják, a kötet nem hangsúlyozza, hogy a vizsgálódási kör bővítése válasz lenne a tudományos kutatásra általában jellemző, többnyire kimondatlan – Martha Nussbaum esetében kimondott⁴⁰ – populáris művektől való elhatárolódásra. Ahogy a fentiekből kiderült, a filozófiai és irodalomtudományos kutatás a morális dilemmák kapcsán elsősorban a világirodalmi kánon és a magasirodalomhoz rendelt művekből kiragadott helyzetek példáival foglalkozik.

³⁷ HORVÁTH Márta, „Morális ítélet és detektívtörténet”, in *Hogyan olvasunk krimi? Új perspektívák a detektívtörténet kutatásában*, szerk. HORVÁTH Márta és SZABÓ Erzsébet, 90–103 (Budapest: Ráció Kiadó, 2019).

³⁸ Margaret S. HREZO and John M. PARISH, eds., *Damned If You Do: Dilemmas of Action in Literature and Popular Culture* (Plymouth: Lexington Books, 2010).

³⁹ Margaret S. HREZO and John M. PARISH, „Moral Dilemmas and the Narrative Arts Margaret”, in *uo.*, 1–20, 2.

⁴⁰ Vö. NUSSBAUM, *Költői igazságszolgáltatás...*

Ennek a módszernek a hiányosságaira az irodalmi művek kognitív értékének vizsgálata kapcsán mutat rá Jukka Mikkonen *On Studying the Cognitive Value of Literature* című tanulmányában.⁴¹ A szerző amellet érvel, hogy a pszichológiai és természettudományos kutatási eredményeket hasznosító „neokognitív” filozófiai iskola számára a hangsúly nem a tudás megszerzésén, hanem a megértési folyamaton van. Ennek a paradigmaváltásnak a nehézségei természetesen a megértés mérhetőségéből is adódnak, továbbá abból, hogy a neurobiológiai tesztek és kutatások sokrétű eredményei nem építhetők be közvetlenül a filozófiai érvelésbe.⁴² Az analízis korlátaira mutat rá Noël Carroll⁴³ is azzal a megállapítással, hogy a filozófia nem az átlagolvasóval, hanem egy elvont befogadási móddal foglalkozik. Az olvasás mint irodalmi tevékenység elemzéséhez tehát a neokognitív megközelítés szerint hozzátartozik „a tényleges és teljes irodalmi művek természetes környezetben történő olvasásának vizsgálata”.⁴⁴ Mikkonen tanulmánya felvet egy másik, a 2000-es évekre igen jellemző kérdést is, a nem fikciós művekkel, így az esszéekkel és önéletrajzi szövegekkel⁴⁵ szembeni sajátos befogadói magatartást. Különösen az autofikciós irodalom inspirál olyan etikai kérdéseket, amelyekkel nemcsak a hivatásos olvasónak kell szembenéznie, hanem az átlagolvasónak is. A kortárs autofikcióban a tabutémák, mint az incesztus, öngyilkosság, nemi erőszak és sérült idegrendszeri állapotok kerülnek felszínre. A szövegek homályos határt húznak a valóság és a fikció közé, és a szövegek irodalmi értékének megítélését is befolyásolják.

Az irodalomban megjelenő morális dilemmák sorát hosszan lehetne folytatni, például a gyerekirodalomra vagy az alteritás irodalmára való részletesebb kitékintéssel, az olvasói szokások és intenciók módszeres vizsgálatával. Az eddig megismert szakirodalom mind az etikai, mind a kognitív fordulat hozadékaként igen sokrétű irányvonalakat jelöl ki a további vizsgálódás számára. Az irodalom és a befogadó bonyolult viszonyát leíró morálfilozófiai és kognitív poétikai megközelítések összefoglalásaképpen Mark William Roche szavait idézem *Why Literature Matters in the 21st Century* című művéből:

⁴¹ Jukka MIKKONEN, „On Studying the Cognitive Value of Literature”, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 73, no. 3 (2015): 273–282.

⁴² Uo., 276.

⁴³ Noël CARROLL, „The Wheel of Virtue: Art, Literature, and Moral Knowledge”, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 60 (2002): 3–26, 15.

⁴⁴ MIKKONEN, „On Studying...”, 279.

⁴⁵ Uo.

Az irodalom segíthet abban, hogy jobban megértsük etikai dilemmáinkat, társadalmi és ökológiai problémáinkat, és segíthet abban, hogy szemléletessé tegyük az előttünk álló kihívásokat, az ígéretes és kilátástalan irányokat. Sőt, visszahozhat az életünkbe néhány olyan erőt, ami a technológiai korszakban hiányzik, és ami motiválhat bennünket a felelősségteljes cselekvésre.⁴⁶

⁴⁶ Mark William ROCHE, *Why Literature Matters in the 21st Century* (New Haven–London: Yale University Press, 2004), 261.

